

KONSTRÜKTİVİST BAĞLAMDA DEVRİM ÖNCESİ VE SONRASI İRAN'DA DEVLET VE DIŞ POLİTİKA OLUŞUMUNU ETKİLEYEN FAKTÖRLER

Engin KOÇ

Dr. Öğr. Üyesi, Bursa Teknik Üniv. Uluslararası İlişkiler Bölümü
engin.koc@btu.edu.tr

Özet

Bu çalışmada devrim öncesi ve sonrası İran'da devlet, devlet kimliği ve devletin ana akım yönelimleri konstrüktivist teori bağlamında analiz edilecektir. Öncelikle Kaçarların son döneminde İran devlet ve bürokrasisinin içerisinde bulunduğu trajik durumun Şah dönemine olan etkisi, Şah döneminde devlet yapılanması, iç ve dış politik yönelimlerinin İran devrimine ve sonrasında süreci etkisi irdelenecektir. Çalışmanın amacı, modern İran devletinin değişim sürecindeki kırılımları tespit etmek ve bunların devlet kimliğinin değişimi açısından ne gibi sonuçlar doğurduğunu incelemektir.

Anahtar Kelimeler: İran, Konstrüktivizm, Devlet Kimliği, İran Devrimi, Velayet-i Fakih

Abstract

In this study, state, state identity and mainstream movements in Iran, will be analyzed in the context of constructivist theory. First of all, Iran's bureaucracy in the last period of the Qajars, which was in a tragical situation, will be examined. Henceforth, not only influence of the state structure in the Shah period, but also domestic and foreign political tendencies before and after the Iranian revolution will be examined. The aim of this study is to identify the breakpoints of the modern Iranian state and analyze the consequences of these breakpoints in terms of the transformation of state identity.

Keywords: Iran, Constructivism, State Identity, Iranian Revolution, Vilayet-i Fakih

Giriş

Konstrüktivistler, hem neorealistlerin hem de neoliberallerin rasyonalist bakış açılarını uluslararası ilişkiler ve devletlerin dış politikalarının anlaşılmasında eksik görmektedirler. Konstrüktivistlere göre uluslararası ilişkilerin tesisi oldukça karmaşıktır. Devletlerarası ilişkilerin belirlenmesinde sadece maddî yapılar etkili olmamakta bunun yanında devletlerin çıkarlarının ve eylemlerinin oluşturulmasında sahip olunan kimliğin çok önemli bir rolü bulunmaktadır (Price and Smit, 1998: 259). Konstrüktivizmin hem maddî hem de normatif yapıların uluslararası ilişkileri anlamadaki müsterek etkisi ve kimlik-çıkların verili olmaması kendisini diğer uluslararası ilişkiler teorilerinden ayıran en önemli özelliğdir.

Konstrüktivizm'in uluslararası ilişkiler çalışmalarındaki temel görüşleri özetle şunlardır: 1) Realizmde de olduğu gibi uluslararası sistemin en önemli aktörü devletlerdir. 2) Uluslararası sistemdeki aktörler (devletler) maddi öğelerin yanında kompleks bir şekilde normatif ve sosyal unsurlardan oluşmaktadır. 3) Devletlerin sahip oldukları kurumsal kimlik ve çıkarların belirlenmesinde yapı ve failer tarafından inşa edilmekte ve zaman içerisinde değişim göstermektedir (Wendt, 2016: 243; Wendt, 1996: 48). Bunun yanında, Rasyonalist teorilerden farklı olarak Konstrüktivist teori çerçevesinden bakıldığında uluslararası ilişkiler literatüründe kullanılan güç dengesi kavramı tarafların ben ve öteki algısına yönelik kimlikleri ile şekillenmekte ve devletlerin birbirlerine yönelik oluşturduğu kimlik tanımlaması değiştiği durumda güç dengesine yönelik ilişkilerde değişecektir (Rumelili, 2014: 154). Bu da bize uluslararası ilişkilerde dış politika, dostlukların ve düşmanlıkların kimliğin belirleyici role sahip olduğu çıkarlar çerçevesinde değiştiğini göstermektedir.

Uluslararası ilişkilerin en önemli aktörlerinden olan devletlerin kendilerine has diyebileceğimiz sonradan kazanılan yani verili ve sabit şekli olmayan, sınırları içerisinde bulunan halkların sahip olduğu ve özdeşleştiği etnisite, din ve mezhepten oldukça farklı özelliklere sahip kurumsal nitelikte kimliklere sahip olmaktadır

(Rumelili, 2014: 159). Onuf'a göre ise insanlar ve toplumlar birbirlerini dönüşümlü ve sürekli olarak inşa etmektedirler (Onuf, 2013: 4). Devletler kendi vatandaşlarının kimliklerini farklı bir şekilde inşa etmeye çalışırken vatandaşlar da dönüşümlü olarak devletlerinin kimliğini inşa etmektedirler. Gerek devletler gerek bireyler kimlik kazandırma süreçlerinde rızaya dayalı yöntemler kullanabilirken baskı ve zora dayalı yöntemler de kullanabilmektedir.

Devletler kimliklerini inşa ederken rakip devletlerin etkileşimleri de önemli bir etken olmaktadır. Devletler aynı zamanda inşa ettiği kimliklerine uygun olarak real çıkarlarını ve özgün dış politikalarını da belirlemektedir. Bir devlet komşularına karşı barışçıl bir kimliğe sahip olduğunda barışçıl politika yürütmeyi tercih edecektir. Saldırgan devlet kimliğine sahip olduğu durumda ise ofansif askeri gücünün artmasını öncelik olarak alacak ve revizyonist politikalar izleyecektir (Demirtaş, 2014: 160). Konstruktivistler devletin çıkarlarına zıt hareket eden dış aktörlerin belirlenmesinde uluslar arası sistemdeki anarşiden ziyade rakip devletlerin sahip oldukları ve öne sürdükleri kimliklerinden kaynaklandığını düşünmektedir (Barnett, 2014: 446).

Devletlerin içselleştirdikleri sistemi sürdürebilmek için bazı normatif değerlere sahip olmaları gerekmektedir (Halliday, 2008: 17). Devletlerin sahip oldukları bu değerler ideolojiler, genel yönelimleri, dış politika ayrıcalıkları ve benimsedikleri rejim çeşitleri olabileceği gibi devletlerin sahip oldukları kurumsal kimliklerde olabilmektedir. Devletlerin davranışlarını etkileyen bir diğer önemli faktör ise geçmişte elde ettiği travmatik tecrübelerdir. Bu travmatik tecrübeler, gerek devletlerin kurumsal yapıları gerekse de halkları tarafından her dönem canlı tutulmaya çalışılmakta ve dış politika ve devlet kimliğini derinden etkileyen faktörler arasında yer almaktadır. Çalışma'nın ilerleyen satırlarında da görüleceği gibi İran bu tezin hipotezi olması açısından oldukça önemli bir örnek olmaktadır. Binlerce yıllık devlet geleneği, Ortadoğu'daki birçok milleti etkileyen kültürü, Şii dünyanın mümessili olması ve işgal ve devrimlerle geçen siyasî hayatı modern İran'ın devlet kimliğini ve

değişimini anlamada hangi faktörlerin etkili olduğunu anlamaya yönelik bu çalışmanın temel motivasyonunu oluşturan unsurlardır. Çalışma, konstrüktivist teori çerçevesinde devlet kimliğinin uluslararası ilişkiler çalışmalarında ne anlama geldiği, hangi faktörleri içerdiği, dış politikayı nasıl etkilediğini İran devletinin devrim öncesi ve sonrasında bölge ülkeleri ve süper güçler ile ilişkilerinde nasıl bir rol oynadığını analiz etmeyi amaçlamaktadır.

Şah Dönemi İran Devlet Kimliğine Etki Eden Faktörler

20. yüzyıl başlarında Kaçar Savaş Bakanlığına ait 200.000 kişilik ordu olduğu söylene de düzenli ücretli ve disiplinli ordu ancak 8.000 kişilikti. Nasreddin Şah bu gerçeği “ne doğru dürüst bir ordum var ne de disiplinli bir orduya teslim edebileceğim cephanem var” diyerek dile getirmiştir. 1834 yılında İran’da Adalet Bakanlığı kurulmuş fakat adli kontroller sadece Tahran merkezde etkili olabilmektedir. Bundan dolayı hukuki sorunların çözümünde halk klan şefleri, ihtiyar heyetleri, localar ve mollalar tarafından çözülmüyordu (Abrahamian, 2008: 12-13).

Şii Ulema ayrıca İran toplumunda geniş topraklara ve vakıf arazi-mülklerine sahiptir. Bunun yanında büyük âlimlerin “merci-i taklid” olması hukuki ve siyasi güç sahibi olmalarını da kolaylaştırmıştır. Ulemanın “khoms ve zekât” toplaması ulemayı ekonomik güç elde etmesini sağlamıştır. Bu da ulemanın merkezi hükümetten ayrı bir birim olmasını kolaylaştırmıştır (Abrahamian, 2008: 15). Şah’ın vatandaştan vergi toplaması Kaçarlarda oldukça müşkülâtli bir problem olurken aynı dönemde ulemalar halktan zekât ve bağış toplaması ve bu paralar ile kendilerine tabi örgütlenmeler olan medreseleri idare ederek devletin gücünün zafiyetini teşhir etmiştir. Bu da Nasrettin Şah döneminde olduğu gibi zaman zaman ulema ile siyasi idarenin arasından açılmasına neden olmaktadır (Cleveland, 2008: 128). Şah, yabancı ülkelere kontrolsüz bir şekilde borç alması ve buna karşılık İran kaynaklarını dış güçlere sunmasına muhtemel Şii ruhban sınıfından gelecek tepkileri önlemek için Şii ulemalara maddi yardımlarda bulunmuş ve ülkede yaşayan

Bahailere yapılan baskıları görmezden gelmiş hatta Şii ulemayı desteklenmiştir (Dabashi, 2008: 94).

İran tarihindeki kritik olaylardan ikisi muhakkak 1813 Gülistan Antlaşması ve 1828 Türkmençayı Antlaşmasıdır. İranlılar bu antlaşmalar ile sahip olduğu toprakların büyük bir bölümünü kaybetmiş ve emperyalist devletlerin İran'da ki nüfuzu güçlenmesi ile toprak bütünlüğünü bozduğu gibi ülkenin egemenliğini de tehlikeye atmıştır (Alemdari, 2009: 17). Bu anlaşmalar ile İran, İngiltere ve Rusya arasındaki eşitler mücadelesi İngiltere ve Rusya'nın İran karşısında eşitler üstü olan bir konsensüse çevrilmiştir. İngiltere ve Rusya için İran toprakları uluslararası ilişkileri anlamada günümüzde de kullanılan bir "Büyük Oyun" alanına dönüşmüştür. İran ulusal gururunun zedelenmesinde çok önemli bir etkisi olan bu dönem gerek devrim öncesi gerekse devrim sonrası İran devlet kimliğinde yabancı büyük emperyalist güçlere karşı İran halkının duyduğu negatif algının en büyük tezahürü olmaktadır.

1872 yılında İngiliz Reuters telgraf şirketine İran'ın sahip olduğu ekonomik ve madeni kaynakları geliştirmek ve Hindistan yoluna eklenilebilecek demiryolu inşa etme imtiyazı verilmiştir (Lewis, 1995: 336). Bu imtiyaz Batılılara karşı verilen en geniş imtiyaz olarak bilinmek ile birlikte imtiyazı elde eden başta İngiliz ve Ruslar bu imtiyazı İran'a demir yolu inşa etmekten ziyade birbirlerinin demiryolu ve diğer projelerini engellemek için kullanmışlardır. Ne var ki bu emir yolu 1938 yılında tamamlanmıştır (Bozan, 2007: 47). Ortadoğu'da 1901 de İran ile İngiltere arasında imzalanan "D'arcy Petrol İmtiyazı" ilk petrol imtiyazı İran kaynakları üzerinde yabancı işgalinin hukuki belgesi niteliğini kazanmıştır. Bu imtiyaz ile birlikte İngilizler Pers İmparatorluğunun bütün topraklarında altmış yıllığına petrol ve diğer doğal kaynakları çıkarma, işleme ve dünya piyasalarına arz etme imkânı bulunmuştur (Gelvin, 2016: 194). İran parasının giderek değer kaybına uğraması halkı ekonomik anlamda daha zor bir sürece sokarken Kaçar Şahını da daha fazla İngiltere ve Rusya'ya bağlamıştır.

Rıza Şah Dönemi İran Devlet Kimliği

Rıza Şah, Kaçarlar'dan devir alınan Tahran sınırları haricinde otoritesi olmayan bir devleti oldukça kapsamlı ülke sınırları içerisinde kısmen egemen bir yapıya dönüştürmeyi başarabilmiştir. Petrol gelirlerinin de artması ile birlikte 1921'de İran ordusunda 22.000 asker var iken 1941 yılına gelindiğinde bu sayı İran 127.000 kişilik bir düzenli orduya ve 90.000 kişilik devlet memuruna yükselmiştir (Abrahamian, 2008: 67). 1924'ten itibaren Yurtdışına askeri eğitim almak için subay göndermeye başladı silahlanma kanallarını olabildiğince çoğaltmaya çalışmıştır (Arjomand, 1988: 60-61). 1926'da çıkarılan bir kanun ile erkeklere iki yıl zorunlu askerlik hizmeti getirilmişti. Şah insan unsurunu elde ettikten sonra hava, kara ve deniz birliklerinden oluşan yüz bin kişilik bir ordu kurdu. Şah subaylar ile yakın ilişki kurarak ordunun gücünü kendi gücü olarak kullanmak istemiştir (Cleveland,2008: 210).

Rıza Han, İran toplumunda Rusya ve İngiltere tarafından işgal ve verilen imtiyazlardan kaynaklanan ulusal ezilmişliğin İran millî kimliğine dönüş ve İran milliyetçiliği ile giderebileceğini farkındaydı. Bu da İran milliyetçiliğinin temellerinin 19. yüzyılda atıldığını göster-mektedir (Sarıkaya, 2011: 5). 21 Mart 1935 tarihinde Rıza Şah ülkenin ismi "İran" yani Aryanların ülkesi olarak değiştirilmiştir. Rıza Şah Fars milliyetçiliği politikaları çerçevesinde ideolojik eğitim ve kültür inşa etme politikalarına yönelmiş bu şekilde Rıza Han'ın yeni devletinin sistemi geniş kitlelere tarafından benimsenmesi sağlanılmıştır (Caner, 2012: 34). Kaçarlara ait izleri devlet ve toplumdan silmek isteyen Şah, geçmişte İran halkının yaşadığı olumsuz olaylar ve maruz kaldığı kötü durumların temel müsebbibi olarak Kaçar Hanedanlığını ve zayıf devlet otoritesini göstermiştir.

Rıza Şah şahsı yaşamında basit bir kişilik ve olağan üstü karizmatik bir yöne sahip değildi. Bununla birlikte bir ideolog da değildi onun önem verdiği şeyler düzen, disiplin ve devletin gücüydü. Şah kendi monarşisini devlet ve İran ulusu ile özdeşleştirmeye çalışıyordu (Abrahamian, 2008: 66). Şah, Fransız eğitim

modelini İran'da uygulamaya çalıştı. Milliyetçilik, laiklik ve merkeziyetçi eğitim sisteminin tesis edilmesi ile birlikte devlet ve şah birlikteliği vatandaş nazarında tesis edilmekteydi (Garthwaite, 2016: 210). Rıza Han, İran'da modern devlet sistemini kurmak için Mustafa Kemal'den esinlenerek özellikle üç değişim eğilimini benimsemiştir. Bunlar devletçilik, laiklik ve milliyetçiliktir. Fakat Mustafa Kemal tarafından benimsenmeyen halkçılık ise Rıza Han tarafından benimsenmemiştir (Atabaki 2012: 43).

İşin ilginç tarafı Şah Rıza'nın tahta çıkması ve merkezi bir hükümet oluşturma çabalarında ulema sınıfının desteği göz ardı edilmemesi gerektir. Geleneksel olarak yabancıların tahakkümüne karşı olan İran uleması geçmiş yüzyıldan da tecrübeli olduğu için Rıza Şah gibi birinin İran tahtına oturmasını olumlu karşılamaktadırlar (Zirinsky, 1992: 658). Şah'ın hanedanlık kurmasını da birçok ulema tarafından desteklenmiştir. Bunun en önemli nedeni İran'ın bir cumhuriyet olması durumunda kendisine Türkiye'yi örnek alacağı ve laikliğin İran toplumunda daha hızlı bir şekilde artma endişesi olmuştur. Bunun ile birlikte Şah Rıza Han'ın İran'da kendi gücünü oluşturması ile birlikte Şii ulema kontrollü bir şekilde devlet tarafından bastırılmaya çalışılmıştır.

Şah Rıza kendisine kadar fiilen kullanılan dışişleri, içişleri, maliye ve adalet bakanlığına sanayi, yol ve tarım bakanlıklarını da eklemiştir. Rıza şah tahtı bıraktığında İran'da on bir adet bakanlık bulunmaktaydı. Ayrıca Eyalet, Vilayet, İlçe, belediye ve kazalara bölünen bir idari yapı koyarak devlet elinin ülke topraklarının en ücra köşesine kadar gitmesini sağlamıştır (Abrahamian, 2008: 70). Şah, ülkedeki yabancı etkisini kırmak amacıyla İngiltere'nin para basan bankası Imperial Bank'ı kapatarak İran Milli Bankasını kurmuştur. Bunun ile birlikte Şah, yavaş yavaş ülkenin önemli gelirlerini oluşturan gümrükleri de eline almıştır. Yabancıların mal ve toprak satın almasına da kota getiren Şah, millileşme prog-ramlarını uygulamaya çalışmıştır (Albayrak, 2014: 139).

Rıza Han iktidara gelir gelmez ülkeyi nasıl bir rejim ve sistem ile yöneteceğine ilişkin sorunlar ile karşılaşmıştı. Modern bir toplum kurmak hatta cumhuriyet sistemine geçmek kısa dönem Rıza Han'ın fikrinde yer işgal etse de en temel amaç olarak merkezi devlet yapısının güçlendirilmesi bunun içinde farklı etnik ve kabilesel bağlardan kaynaklanan bölünmüşlüğe son vermek istemiştir. Bu politikayı izlemesinin en temel nedeni İran'ın mevcut yapısının her dönem yabancı müdahaleye açık bir yapı olduğu iddiası olmuştur (Caner, 2012: 26-27). 1926 yılından sonra merkez ve taşra arasındaki denge merkez adına güçlenmiştir. Devlet otoritesi artarken ordunun merkezi ve yerel yönetimlerdeki sivil bürokrasi nazarındaki etkisi de paralel bir şekilde artmıştır (Cronin, 2012: 145). Şah, Kaçarların aşiretlere hâkim olamamasının merkezi otoriteye zarar verdiğinin farkındaydı. Kendiside aynı hatayı yapmamak için aşiretleri kontrol altına almaya çalıştı. Aşiretlerin silahları toplanılmaya, kırsalda yaşayanların şehirlere göç ettirilmesi teşvik edildi bazen de şiddet ile gerçekleştirildi, düzensiz göçler engellenmeye çalışılarak merkezi otorite güçlendirilmeye çalışılmıştır (Cleveland, 2008: 210).

Rıza Şah ilerleyen süreçte İran toplumunu derinden etkileyecek birçok radikal değişiklikler gerçekleştirmiştir. İran'a yüzyıllardır kullanılan ay takvimini kaldırılıp, Perslerin kullandığı güneş takvimini getirdi, kıyafet kanunu ile kadın ve erkeklerin giyecekleri kıyafetleri belirledi (Chebabi, 2012: 189-214). Rıza Şah özellikle kıyık kıyafet kanunu, eğitim ve hukuk reformu gibi uygulamalar ile İran toplumunda farklı etnik ve dini grupların kimliği ile birlikte özerkliğin de değişim göstermesini sağlamıştır (Garthwaite, 2016: 211). Şah, dindarlığın kamusal alanda yavaş yavaş ortadan kaldırılması amacıyla dini ayinler, anma etkinlikleri hatta Kербela etkinliklerini yasaklamıştır. Bunun ile birlikte İran'dan Şah'ın Necef ve Kербela şehirlerine gitmek isteyen hacı adaylarına da dolaylı yollardan engel olmaya çalışmıştır (Gelvin, 2016: 239). 1928 yılında Rıza Han İran'da medeni kanun uygulamalarını gerçekleştirerek din adamlarının hukukun belirleyiciliğindeki rolünü kısıtlamayı

başarmıştır. Bu da Rıza Han'ın İran'da ki dindar ve muhafazakâr kitleler tarafından din düşmanı olarak algılanmasına neden olmuştur (Lee, 2014: 177).

Hukuki açıdan ulemanın rolü sadece aile hukukunun bir kısmına giren konular ile sınırlandırılarak devletten ücretini alan laik memurların görev alanları genişletmiştir. 1936'da yeni devlet mahkemeleri kuruluş, Tahran Üniversitesinde hukuk fakültesi kurularak ulema sistemin dışına atılma girişimi hızlandırılmıştır (Cleveland, 2008: 211). Muhammed Rıza, İranlıları eğitim yolu ile laikleştirmek istediye de sadece kendine yakın elit kesimi laikleştirdiğini söyleyebiliriz. Bu da laikler ve muhazakarlar arasında kutuplaşmayı ortaya çıkarmıştır (Hüseyin, 2009: 78). Şah İran'ı modernleştirirken İran halkına baskı uygulayarak bunu yapmaya çalışmıştır. Bütün gücü ve ekonomiyi elinde tutan Şah, insan hakları ve fikir özgürlüğü gibi konularda oldukça başarısız olmuştur (Şen, 2016: 76).

Almanya'da Nasyonlistlerin iktidara gelmesi İran'da Şah'ı oldukça etkilemiştir. Şah Rıza Almanların "Ari Irk" söylemi, iktisadi ve mimari yapılar dâhil olmak üzere Almanlara yakınlaşmıştır. Bu dönemde inşa edilen devlet daireleri Pers-Sasani dönemlerini hatırlatan figürler ve mimari ile donatılmıştır. Şah'ın İngiltere ve Rusya arasındaki dengeyi kaybederek Almanlara yakınlaşması (Yeğin, 2013: 23), II. Dünya Savaşı'na doğru Almanların İran'da giderek güçlenmesi ve Rıza Han'ın Almanlar ile yakın ilişki içerisinde olması nedeni ile 1941 yılında İran, İngiltere ve Sovyetlerin ortak işgaline maruz kalmıştır. İşgal sonrasında sürgüne gönderilen Rıza Han yerine oğlu Muhammed Rıza İran tahtına oturtulmuştur. İran'ın hem I hem de II Dünya Savaşında işgale uğraması ve bağımsızlığının tehlikede olması İran ulus gururunun tekrardan derin bir şekilde incinmesine neden olmuştur (Keynoush, 2016: 42). 1941 sonrası dönem İran devletinin modernleşme programların yoğunlaştığı bir dönem olmak ile birlikte özellikle milliyetçi ve Marksist gruplarda yer altında dahi olsa güçlenmiştir.

Muhammed Rıza Şah Dönemi İran Devlet Kimliği

Muhammed Rıza Şah, babasının ulema ve dinî gruplara olan hoşnutsuz yaklaşımını yumuşatmış, hac ve dinî törenlere ilişkin yapılan kısıtlamaları kaldırmıştır. Ramazan ayında İslami kurallara uyulmasını dikkate almasını bildirmiş ve bu vesile ile ulema ile arası bozuk olan rejimin ilişkilerini normalleştirmeye çalışmıştır (Afkhami, 2009: 61). Şah, İran'da ki Şii ulemayı Sovyet desteği ile güçlenen yerel sol/komünist grup olan Tudeh'e karşı da bir denge unsuru olarak görmüştür. Şah, dinî grup ve kurumları sınırlı bir şekilde destekleyerek hem dindar insanların hem de din adamlarının desteğini kazanmayı çalışmıştır (Mahdavi, 2013: 182). Tudeh Partisi, modern İran tarihinde oldukça müstesna bir yere sahip olmuş olup, İngilizlerin İran'daki petrol imtiyazına ilk kez karşı çıkan ve petrolün millileştirilmesini de savunan ilk siyasî parti olmuştur (Abrahamian, 2008: 113). Fakat partinin Sovyetler tarafından desteklenmesi hem Şah'ı hem de İran üzerinde güçlü etkisi olan İngiltere ve ABD'yi oldukça rahatsız etmiştir.

1914-1950 arası İran ve Avrupalı devletlerin ilişkileri tek taraflı saygı, beklenti ve çıkarlar ile sınırlı kalmıştır. Bu da İran toplumunu huzursuz eden ve içten içe aşığıl原因 bir olgu olmuştur. Toplumun büyük kısmı bu halin faturasını şah ve yakın adamlarına kesmiştir. Siyasî platformlarda bu huzursuzluğu ifade eden Muhammed Musaddık, 1949 yılında farklı görüşe sahip bir ittifak ile Mili Cephe'yi kurmuş, 1950-1953 yılları arasında İran'ı bu bağımlılık ve ikilikten kurtulmak için mücadele vermiştir (Cleveland, 2008: 322-323). Musaddık daha fazla özgürlük ve monarşinin sınırlandırılmasını istemiştir. (Gündoğan, 2010: 95). 1951'de başbakan olan Musaddık, İngilizlerin İran petrolü üzerindeki sömürgeci denetimin kaldırılmasını ve petrolün millileştirilmesini savunmuştur (Dabashi, 2008: 140).

Büyük enerji şirketleri ve enerji kaynakları ile ilgilenen uluslararası örgütlerin yayınladıkları hidrokarbon kaynakları raporlarında İran, sahip olduğu petrol ve doğal gaz ile birçok ülkeyi

kıskandırmaktaydı. Bunun İran'a çok faydası olması gerektiği düşünülürken bu kaynaklar bazı dönemlerde İran'ı çok zor durumlara da düşürmüştür (Çıtak, 2011: 161). Musaddık ulusal hükümetinin İran petrollerini millileştirdiğini ilan etmesi ile birlikte İngiltere, İran petrollerine yönelik global bir ambargo çağrısında bulunmuş ve 1952 Ekim'de Tahran-Londra diplomatik ilişkileri kesilmesini sonuç vermiştir. İran'a petrol ambargosu uygulanması ile ekonomik açıdan İran halkı zarar görmek ile birlikte Şah'ta kısa vadeli olarak ülkeyi terk etmiştir. İran ve Amerikan diplomatları İran'ın kaybedilmesini göze alamadıkları için demokratik yöntemler ile deviremedikleri Musaddık'ı komplolar ile devirmeye çalışmış ve başarılı da olmuşlardır.

ABD 1953'te Başbakan Muhammed Musaddık hükümetini devirerek İran'ın demokratik bir ülke olma umudunu ortadan kaldırdı, otokratik Şah'ı tahta geri getirmesi ve çeyrek asırdır ülkeye hâkim olması nedeniyle İran'ın ortak hafızasına ABD bir düşman imge olarak yer almıştı (Ramazani, 2012). İngiltere ve ABD destekli darbe ile devrilen Musaddık ardından Şah, İngiltere ile yeni bir petrol imtiyazı imzalamak ile kalmamış muhalefetin üzerine de olabildiğince sert şekilde çıkmış ve ezmiştir (Sander, 2009: 263). Şah Muhammed Rıza ise, darbe sonrasında babasının kaldığı yerden devam ederek rejim aleyhine çalışan gruplara baskı uygulamaya devam etmiştir (Garthwaite, 2016: 203). İranlılar tarafından ABD'nin sevilmemesinin en büyük nedeni 1953 yılında Musaddık'ın ABD ve İngiltere ortak darbesi ile devrilirken diktatör olan Şah'ın desteklenmesi İran toplumunda anti Amerikancılığın yükselmesinin en büyük nedenleri olmuştur. İleriki dönemlerde İran-İrak Savaşında ABD'nin Irak'ı desteklemesi ve bu desteğin İran'a ölümcül darbeler vurması nedeni ile Humeyni tarafından gelecekte ABD "Büyük Şeytan" olarak isimlendirilecektir (Brown, 2000: 161-162).

Musaddık darbesi sonrası ABD'ye daha da bağımlı hale gelen Şah, ABD'nin gözetiminde 1955 yılında kurulan Bağdat Paktına da üye olmuştur. Bu pakta üye olarak hem ABD'den ekonomik anlamda kredi almış hem de savunma alanında kendisini ABD'ye teslim

etmiştir. Ayrıca bu paktan sonra birçok Amerikalı askeri ve finans uzmanı İran'a gelerek hizmet vermiştir (Popp, 2011: 80). İran Petrol Krizi İngiltere/Amerika ve İran arasındaki bir sorun olarak gözükse de İran'dan petrol ithal eden bütün gelişmiş ülkeleri ilgilendiren ve ayrıca bölgede petrol üreten diğer devletlere de örnek olma potansiyeline sahip bir kriz olmuştur (Doğan, 2014: 28). 1953 darbesinden sonra İran siyasi hayatından hızlı bir şekilde Tudeh ve Ulusal Cephe tasfiye edilmiştir. İlginçtir ki bu gelişmelerin ardından Şah karşıtı olan muhalefet kendisini milliyetçilik, sosyalizm ve liberal jargonlar ile değil İslamcı temalar altında birleşmeye başlamıştır (Abrahamian, 2008:122). Şah'ın Amerika ve İsrail ile yakın ilişkiye sahip olması, Filistin sorunundaki sorumsuzluğu ve yabancı askerlere verilen imtiyazlar İran halkının muhafazakâr değerler etrafında birleşmesini kolaylaştırmıştır.

1941 yılında Rıza Şah'ın sürgüne gönderilmesi sonrasında Muhammed Rıza Şah'ın tahta oturması ile birlikte İran'ın giderek Şii ekolünden uzaklaşan ve sekülerleşen toplumun Şah'ın politikaları nedeni ile olduğunu düşünen Humeyni Keşf'ül Esrar isimli bir kitap yayınlamaya çalışsa da rejim tarafından muhatap olarak kabul edilmemiştir (Brown, 2000: 164). Bunun ile birlikte ulemayı tamamen kendisine küstürmemek için Şah Muhammed Rıza ateizm propagandası yapan birçok medya kuruluş ve organını yasaklamış, Kum şehrine ayrı bir önem vererek Nefes kadar önemini artmasını istemiştir. Şah Muhammed Rıza dine önem vermesi devlete bağlı ve amaçlarına hizmet eden ve kontrol edilebilir bir toplumsal unsur olarak görmesi içindir. Ama bunlar ulema ile problem yaşamasına engel olmamıştır (Gündoğan, 2010: 86-87). Bunun ile birlikte Şah Muhammed Rıza kendisinden önce bastırılan ruhban sınıfı mümkün olduğunca yanına çekerek Şii kültürü ve İranlıların coğrafi sınırlara dayalı vatanseverliklerini birleştirerek yeni bir İran Milliyetçiliği de ortaya çıkarmaya çalışmıştır (Akhavi, 2012: 66).

1963 yılında Şah, İran'da modern bir sistem inşa etmek için devlet ve sosyal hayatı ilgilendiren Ak Devrim olarak adlandırılan çok

önemli bir reform sürecini başlatmıştır. Ak Devrim uygulamaları en çok ulema sınıfından tepki çekmiştir. Bunun en önemli nedeni bu reform çalışmalarının ulemanın ellerinde olan ve büyük ekonomik kar elde ettikleri toprakların ellerinden alınarak politik açıdan da zayıflatılması görüşü olmuştur (Erdoğan, 2008: 167) . Ak Devrim uygulamaları söylemsel anlamda oldukça büyük ve etkili olmak ile birlikte İran'ın sokaklarına yansıyan tarafı oldukça sönük kalmıştır. Özellikle petrol gelirlerinin halka yansıtılmaması nedeni ile orta kesim ve yoksul insanlar oldukça rahatsız olmuş, bürokraside hızlı bozulma ve istikrarsızlıklar yaşanarak kısa bir süre içerisinde süreç tam bir fiyaskoya dönüşmüştür (Caner, 2012: 46).

Taheri, İslam dünyasının modernleşme açısından temel probleminin tarafların çoğu gerek kendileri gerekse diğerleri için sahip oldukları ayrıcalıkları halkın umumi çıkarı açısından feda edemesine bağlamaktadır. İran'da da Şah Muhammed Rıza her ne kadar İran'ı kalkındırmak amacıyla sanayileşme hamlesini başlatsa da kendi ailesini ve kendine biat eden asker ve bürokratları İran'ın en zengin ayrıcalıklı kesimi yapmıştır. Kadına oy hakkı verdiyse de ne kadın ne de erkeğin oy kullanabilecek bir demokratik mekanizme inşa edememiştir (Taheri, 1990: 34). Muhammed Rıza Han'ın döneminde babası Rıza Han'a göre özellikle 1953-1978 yılları arasında yüksek eğitim ve şehirleşme alanında oldukça önemli gelişmeler sağlanmıştır (Arjomand, 1988: 74).

Avrupalı Şarkiyatçıların İran Şahı Muhammed Rıza'ya Perslerin "ari ırk" mensubu oldukları ve buna dair bir takım bilimsel çalışmaların yapıldığını ifade etmişlerdir. Fazlasıyla bu bilgilen-dirmelerden hoşlanan Şah'ın İran'ında Yahudi, Türk, Arap, Azeri ve Kürt karşıtlığı dramatik bir şekilde yükselmiştir (Dabashi, 2008:166). Şah, 1971'de Persepolis şehrinde Pers İmparatorluğunun kuruluşunun iki bin beş yüzüncü yıl dönemini kutlamalarında kendi ülkesinin ve milletin İslam öncesi tarihine vurgu yapması yabancı medyanın Şah'ı küçük görerek eleştirmesi ve gülünç olarak bulması ile birlikte kendi vatandaşları tarafından da sert bir şekilde eleştirilmesine neden olmuştur. Devrim sonrasında süreçte

Persepolis devrimci gençler tarafından yıkılmak istenmişse de yerel muhafızlar ve halk engel olmuştur (Djalili and Kellner, 2017: 21).

Şah, İsrail'i ABD lobilerinin desteğini kazanmak ve Batı dünyası ile kurduğu ilişkilerde Sovyetlere yakın Araplardan farklı olarak Batılılara güven vermek ve Arap-İsrail anlaşmazlığında İsrail'in yanında durarak seküler devlet imajı yaratmak istiyordu (Gündoğan, 2010: 214). İran Şah zamanında Batı ve müttefiklerinin Doğu Bloğuna yönelik en önemli savunma hattı konumuna sahip ülkelerden birisi olmuştur. Bu anlamda İran'ın Meşhet Hava Üssü, radar merkezi, Bu Şehir'de Sovyetleri dinlemek için kurulan radar üssü, Babülser radar merkezi ve Tebriz Hava üssü bu amaçlar için kurulmuş askeri üslerden sadece birkaçıdır (İzzeti, 2005: 73). Bununla birlikte İran'da ki ABD askerlerinin işlediği suçlarda İran yargısından bağımsız olması ülkedeki sol ve muhafazakâr grupları oldukça rahatlatıyordu (Gündoğan, 2010: 214).

1953-1979 yıllarında İran aydınları ve halkı birbirlerinden oldukça farklı fraksiyonda ki politik fikir akımlarına yönelmiştir. Sosyalizm, Marksizm, İran milliyetçiliği, Pers Uygarlığı, Pan İrancılık gibi reformcu ve devrimci diyebileceğimiz birçok fikir akımları İran toplumunda yer edinmiştir (Akhavi, 2012: 67). Giderek artan ekonomik problemler ve Şah'ın Ak Devrim uygulamalarından başarılı olamaması İran'da Şah karşıtlığı ortak paydasında bütün muhalefeti tek bir çatı altında birleştirme potansiyelini sağlamıştır.

Şah'ın petrol gelirlerinin artması ile birlikte otoritesi de artmış ve İran'da merkezi devlet otoritesini güçlendirmek için farklı etnik ve dinsel kimlikleri sınırlandırmaya başlamıştır. 1975 yılında tek parti sistemine geçmesi, Savak'ın on binlerce insanı tutuklaması ve hapishaneye atması sosyalist ve İslamcılar üzerindeki baskısı yoğunlaşmıştır. ABD, İran'ın bu çıkmazı nedeni ile komünizmin yayılmasını engellemekten ziyade geçit olabileceğini düşündüğü için Şah'a olan desteğini kontrollü bir şekilde çekmeye başlamıştır (Dedeoğlu, 2008: 15). 1976 Uluslararası Af Örgütü dünyada İran'dan daha fazla hukuk ihlali ve insan haklarına müdahalenin yapıldığı bir ülke

olmadığını rapor etmiştir (Gelvin, 2016: 358). Amerikan ile de giderek arası açılan Şah, Amerikan başkanı Carter'in İran'ı insan haklarını ihlal eden bir ülke olarak nitelemesi ve ABD medyasının Şah'ı eleştirmesi neticesinde Şah İran hapishanelerinde tutuklu bulunan yüzlerce solcu, milliyetçi ve muhafazakâr muhalifi Şubat 1977'de serbest bırakmıştır. Şah'ın bu fiili muhalefet kısmında ise Şah'ın kendini zayıf hissettirmesini vesile olarak muhalefetin daha da sertleşmesini sağlamıştır (Doğan, 2014: 37). İlginçtir ki o dönem ABD başkanı Carter'in söylemlerine bakıldığında İran rejimini insan hakları konuları üzerinden prestijini yıkıyor ve dolayısıyla muhalefetin eline koz veriyordu. (Bozarlan, 2015: 146). Muhalefetin Şah'ın yanında Amerika'yı görmemesi Şah'a karşı daha güçlü bir şekilde ayakta durmasına ve farklı kesimleri Şah karşıtlığı ortak paydasında birleştirmesine yardımcı olmuştur.

Devrim ve Sonrası İran Devlet Kimliği

Her gururu kırılmış ulusların içerisinde gelecekte ümit ile konuşan ve toplumun lokomotifi olan karizmatik liderler ortaya çıkmaktadır. Liderler toplumların yaralarına deva olmak için sorunların üstüne gitmeyi ve sorunları görmezden gelinemeyeceğini söylerler. Aynı liderler hak edilen saygının dilenerek değil rakiplerine dayatarak kazanılması gerektiğini söylerler. Topluluklarına zafer veya intikam sözü veren liderler doğal olarak liderleri oldukları toplulukların lokomotifi olurlar (Maalouf, 2017: 2). Humeyni, uzun yıllar Şah'ın uygulamalarına karşı çıkmış, fikirlerinden dolayı sürgünde kalmış ve İran'ın muhafazakâr kesimin büyük bir çoğunluğunun desteğini kazanmıştır. Devrim sürecinde Şah'a karşı ittifak halinde bulunduğu milliyetçi, sol ve Marksist grupları devrim sonrası pasifize ederek İran'da tek ve en güçlü otorite olabilmeyi başarmıştır.

20. yüzyıl İran tarihi açısından çok önemli gelişmelere sahne olmuştur. İran bu yüzyılda kapitalist sisteme ayak uydurmanın, modernleşme girişiminin başarı ve başarısızlıklar ile dolu yıllar geçirmiştir. Ulus devlet olarak yeniden yapılanan İran yarım asırdan biraz fazla bir ömürlü devlet olmuş ve 1979 İran Devrimi ile monarşi

yıkılarak dini merkeze alan yeni bir devlet olarak ortaya çıkmıştır (Şen, 2016: 69). 19 yüzyıldan itibaren sürekli aşağılanan İran ulusal gururu ve dini duygular ile beslenen muhafazakâr milliyetçilik hislerinin birleşmesi İran'da o kadar güçlü bir enerji ortaya çıkarmıştır ki 2500 senelik monarşi bu güce dayanamamıştır (Korkmaz, 2015: 18). İran Devrimi halkın desteği ile gerçekleşmiş bir devrim olduğu için bölgedeki diğer İslami hareketlere de potansiyel anlamda önderlik edecek görünüme sahip olmuştur (Hirst, 2015: 203). Lübnan'da kurulan Hizbullah, Bahreyn'de ki devrimci İslamcı örgütler ve Irak'ta Saddam'a karşı daha kordineli hareket etmeye çalışan Irak Yüksek İslam Konseyi gibi örgütler bu gelişmeye yönelik örneklerdir.

İran'da ulema liderliğinde birbirlerinden farklı grupların Şah rejimine karşı başlattıkları devrim modern üçüncü dünya ülkelerinde meydana gelen en ilginç devrim örneklerinden olmaktadır. Şah liderliğinde baskıcı devlete karşı milyonlarca İranlının ortaya koyduğu devrim İran tarihinin sosyal, politik, ekonomik ve kültürel etkilerini de yansıtmaktadır (Amineh and Eisenstadt, 2007: 118). Devrim sonrası İran'da yeni rejim oldukça radikal söylemlere sahip olmuştur. Bunlar; savaşın mutlak zafer ile sonuçlanana kadar bitmeyeceği, devrim ihracı, ne doğu ne batı (ne Şarhi ne Garbi), ve muştazafin ve müstebirin söylemleri gibi. İran'ın bu söylemlere sahip olması hem Amerika hem de Sovyetleri İran konusunda endişelendirmekte ve kafa karışıklığına sebep olmuştur (Arı: 2017: 432).

Devrim sonrası İran'da Şah'ın modern Fars milliyetçiliği terk edilerek Batı karşıtlığı ve İslami referanslara dayalı geleneksel Şii-İran milliyetçiliği doğmuştur. İran mili kimliğinin Şiilik olarak kabul edildiği yeni dönemde Rehber'de kendisini (Velayet-i Fakih) Şiilerin yeni ve kutsal lideri olarak görmüştür. Din ve siyaset tekrardan birbirlerine entegre edilerek velayet-i fakih çerçevesinde yeni bir İranlılık kimliği inşa edilmeye başlanmıştır (Keskin, 2008: 32). Humeyni İran'da devrimi gerçekleştirerek siyasi tarihte dini siyasi ve toplumsal bir devrim teması ile yorumlamış ve bunu devrimi gerçekleştirerek sistemsal bir hale getirmiştir. İran devrimi hem

İslam Dünyasında hem de diğer devletler açısından oldukça farklı bir yere sahip olmuştur. Humeyni aynı zamanında geleneksel Şii ekoldeki Mehdiyi pasif bir şekilde bekleme anlayışını ortadan kaldırmıştır (Adıbelli, 2012: 108). Devrim sonrasında tesis edilen yeni anayasada Rehberlik makamı ihdas edilerek Hz. Mehдинin geleceğine kadar İran Devletinin ve halkını yönetmeyi Humeyni kendi sorumluluğuna almıştır. Humeyni'nin vefatından sonra yeni Ayetullah'ı seçme görevi ise Uzmanlar Meclisi olarak ta adlandırılan kuruma aittir (Sinkaya, 2011: 25). Bunun ile birlikte devrim sonrası İran'da ulema oldukça güçlenmiştir. 86 kişilik üyeden oluşan rehberin sorumluluklarını denetleyen İran Uzmanlar Meclisi İran'daki ulemanın içinde yer aldığı en önemli kurumlardan biridir (Fattah, 2013: 301). Aynı zamanda devrim muhafızları gibi milli ordunun yanında doğrudan rejim güvenliğini ve ihracını sağlayacak alternatif askeri birliklerde kurulmuştur.

İran Devriminin halk ve kitlelere dayanan ve ekonomik bir devrimden çok toplumsal evrimleşme ve kültürel etkinlikli bir devrim olduğu söylenmektedir (Fekri, 2011:185). İran'da meşrutiyet ve Pehlevi döneminde yaşanan gelişmeler modern İran kimliğini güçlendirmeye çalışırken devrim sonrası İran'da yaşanan gelişmelere bakıldığında devlet mekanizmaları tarafından ideolojik İslami kimlik olgusu güçlendirilmiştir (Beşiriyye, 2009: 76). İran her ne kadar başkanlık sistemine sahip bir ülke olarak gözükse de nihai kararda Rehber'in kararın geçerli olmasından dolayı cumhurbaşkanı Batılı parlamenter sistemdeki başbakanı andırmaktadır (Gündoğan, 2010: 164). Ayrıca devrim Rehberi yürütmenin sorumsuz kanadını oluştururken halkın oyu ve Rehber'in onayı ile cumhurbaşkanı yürütmenin sorumlu kanadını oluşturmaktadır.

Devrim Sonrası İran'da Din ve Devlet

Humeyni'ye göre İslam hayata nüfuz etme kapasitesi olan bir dindir. Peygamberler ve imamlar Müslümanların hem din hem de hayatlarından sorumludurlar. Aynı zamanda İslam toplumunun liderlerini sadece doğruyu gösteren değil toplumu İslam'a göre

hareket etmelerini sağlayan bir lider olması gerekliliğini savunmaktadır (Balbay, 2006: 195). Humeyni'nin yeni Şii anlayışında Mehdi'nin gelmesi için eli kolu bağlı beklememeli İmamın vekilleri olan ulemaların idareyi eline alarak toplumda adaleti sağlaması gerektiğine vurgusu oldukça önemlidir. Çünkü Humeyni'ye göre babadan oğla geçen monarşinin İslam dini ile çelişen bir yönetim olması onun temel yeni görüşleri arasındadır (Gündoğan, 2010: 143). Devrimin monarşi karşıtlığı İran'ın devrim sonrası süreçte monarşi ile yönetilen körfez ülkeleri ile iyi ilişki kuramamasının en önemli nedeni olmuştur.

Bunun ile birlikte Şah dönemi muhalefette ve daha bağımsız olan dini gruplar ve din adamları devrimden sonra devlet tarafından ele geçirilmiş ve devletin resmî memuru olarak sisteme entegre edilmiştir. Yani, devrim, sivil Şii ruhban sınıfını devletleştirmiştir (Khosrokhavar ve Roy, 2013: 15). Dolayısıyla İran toplumunda her dönem geleneksel muhalefet rolünü üstlenen ulema ve merce-i taklit kurumu tamamen İran devletine entegre edilerek din devlet ve çıkarlarının hizmetine girmiştir.

Humeyni Velayet-i Fakih düşüncesi ile birlikte dini lider olan rehber ile hem rehber hem de rehberin yönettiği devlete kutsal bir kimlik vermesi her ne kadar Batı ulus devlet mantığı ile çelişme gösterse de gerçekte ise yapılan ulus devlet mantığının kendisidir (Sarı, 2015: 103). İran Devrimi sonrası Şiilik İran'da yüzyıllardır varlığını devam ettiren monarşiyi değiştirdiği gibi İran Devrimi sonrasında yeni iktidarın güçlenmesi ile iktidarın eli ve politikaları ile Şiiliği de kısmen dönüştürülmüştür. Velayet-i Fakih çerçevesinde değişen Şiiliğe karşı en büyük ve güçlü tepkiyi de yine İran'da ki Ayetullah Şeriatmdari gibi Şii ulema vermiştir.

1953 Darbesi İran-ABD'nin uzun vadeli ilişkilerine oldukça zarar vermiştir. Musaddık'ın gerek millileştirme süreci gerekse darbe anı ve sonrasında yaptığı açıklamalar ve beyanatlar ile İranlıların kalplerinde duygusal yer kazanmıştır. Musaddık'ın İran'ın yabancı güçlerin nüfuz alanı olmasından kurtarılma çabaları aynı zamanda

devrim ve devrim sonrasındaki İranlı siyasilerin politikalarına önemli derecede yön vermeyi başarmıştır (Keynoush, 2016: 61). Ayrıca İran Devrimi sonrası İran'ın geleneksel müttefikleri olan ABD ve İsrail gibi ülkeler çok kısa bir süre içerisinde Tahran ile düşman ülkeler haline gelmiştir. Bunda İran devletinin kimliğinde olan din eksenli değişimin büyük etkisi olmuştur (Şahin, 2016: 135; Nia and Seifi, 2015: 106). Devrim sonrası süreçte Amerika'nın Tahran Büyükelçiliğinin işgal edilmesi ve sonrasında FKÖ'ye tahsis edilmesi de İran-Amerikan ilişkilerinin olumsuz gidişatının ilk belirleyicileri olmuştur.

Ali Şeriatî gibi entelektüel şahsiyetler devrime önderlik edecek kitleleri etkilemek ile birlikte devrim liderini de etkilemiştir. Hem Şeriatî hem de Humeyni'nin eserlerinde yoğun bir şekilde işlenen ezen (müstakbirin) ile ezilen (mustazaf) temaları İran'ın devrim sonrasındaki süreçteki iç ve dış politikalarını belirlemede önemli unsurlar olmuştur (Brown, 2000: 170). Humeyni devrim sonrası süreçte İslam Devleti olan İran'ın küresel güçler ve bu güçlerin nüfuzu altında olan ülkeler ile nasıl bir ilişki gerçekleşeceğini mustazafın ve müstakbirin yani ezilen (üçüncü dünya ülkeleri/emperyalizme maruz kalan ülkeler) ve ezenler (emperyalist/Siyonist devletler) kavramı ile şekillendirmeye çalışmıştır.

Humeyni Mustazaf kavramı ile anlatmaya çalıştığı İslam toplumu içerisinde yer alan ve emperyalistler tarafından ezilmiş olan ve siyasi açıdan baskı altında tutulmuş halk kitlelerini kast etmektedir. Humeyni ayrıca mustazafların kendilerini baskı altında tutan rejim ve sömüren ülkelere karşı direnmesi gerektiğini düşünmektedir (Hüseyn, 2009: 134). Humeyni'nin mustazafın ve müstakbirin doktrini kendisinin gayri meşru olarak tanıdığı mevcut Ortadoğu'daki siyasî sistem ile birlikte uluslararası politik sisteminde hedef almıştır. Gerek İslam coğrafyası gerekse de diğer bölgelerde sistemin İslami yönetim sistemine geçmesi gerektiğini ve bu geçişte İran devletini örnek alınmasını öngörmektedir. Çünkü Humeyni'ye göre tek ideal İslam kanunları ile yönetilen ülke İran'dır (Karsh, 2002: 12).

ABD karşıtlığı İran'ın bugüne kadar başına gelen felaketlerin birçoğunun sebebi olmak ile birlikte devrimin yaşadığı sorunlar ve karşılaştığı çıkmazlardan kurtulmak içinde bir çare olmuştur (Bozarslan, 2015: 153). İran'a göre ABD stratejik çıkarları için İran'ı yıkmak istediği yaygın kanısı İranlı siyasi elitlerin İran iç politikasını şekillendirmek için en önemli faktörlerden birisi olarak rejimin halkın desteğini sağlamasını kazanmıştır (Oktav, 2011: 111). Devrim sonrası İran-ABD ilişkilerinde hızlı bir şekilde dönüşerek 1950'den itibaren İran'da etkili olan Amerika'nın izleri hızlı bir şekilde silinmeye çalışılmıştır. İranlılar yarım asır önce ülkelerinin perişan hali dolayısıyla İngilizlere karşı duydukları öfke ve kini bu sefer Amerikalılara karşı duymaktaydılar (Şen, 2016: 110).

İran devrimi sonrası Şiilik İran'ın ulusal kimliğinde daha çok yer sahibi olurken aynı zamanda devrimci bir doktrine de dönüşmüştür. Geleneksel Şiilikte olan gizli imam'ı bekleme Humeyni'nin kavramsallaştırdığı yeni doktrin ile daha aktif bir boyut kazanmıştır (Lee, 2014: 178). Humeyni'nin teorize ettiği doktrinde İran'da gerçekleştirilen İslam devriminin diğer İslam ülkelerine ihracı dünyadaki adaletin tesis edilmesine ve dolayısıyla beklenen Mehdinin yeryüzüne tekrar gelmesini hızlandıracağı için devrimin değerlerinin İran dışına transferi dini bir vecibe olarak ta kabul edilmiştir.

İran Devrimi kendisinden önce yapılan devrimler ile ortak paydası monarşiyi yıkması olmuştur. Devrimi gerçekleştiren kitle, yöntem, süreç, ideolojik etki ve sonuçları açısından diğer bütün devrim hareketlerinden oldukça farklıdır. Bundan dolayı Doğu ve Batı'da İran Devrimini anlamaya yönelik tartışma ve çalışmalar devam etmektedir. İran Devrimi Soğuk Savaş devam ederken ne ABD ne de Sovyetlere müttefik olmadan geniş halk kemsine dayanarak ve dini motivasyon ile gerçekleştirilmiş olması İran Devriminin en büyük devrimsel ayrıcalıklarındandır (Gündoğan, 2010: 16-18). Bunun ile birlikte İran devrimi diğer devrimler gibi yayılma ve kendini ihraç etme potansiyel ve iddiasına da sahip olmuştur. Özellikle Amerika, Sovyetler ve İsrail'in güdümünde kontrol altına

alınmaya çalışılan Müslüman topluluklar İran devrim ihraç hedeflerinin en önemli yakın hedefleri olarak belirlenmiştir.

Devrim sonrası İran anayasanda (3. Madde) desteği ile ülkesel sınırları dışında hedefler koymuştur. Buna göre İran, insancıl bir şekilde özgürlükçü, bağımsızlıkçı, adaletçi ve ezilenleri doğrudan destekleyeceğini ifade etmiştir (Hafeziniya, 2007: 210). Ayrıca anayasanın 154. Maddesinde İran'ın başka bir ülkenin iç işlerine karışmamayı belirtse de İran ordusu ve devrim muhafızlarının dünyada nihai barışın tesis edilmesi için mücadele edenlere yardım edeceğini de taahhüt etmiştir. (Marschall, 2003: 11; Adibelli, 2017: 84). Humeyni devrim ihraç politikasını dinsel motivasyonları başarılı bir şekilde ekleyerek geleneksel Şiilikteki dini ritüellerde kullanılan Hz. Hüseyin'i yalnız bırakan Şiilerin kefareti ödeme adına kendilerini kırbaçlayan ve eziyet eden Şii düşünce yerinde Hz. Hüseyin'in terk edenlerin korkaklığının değil bir avuç insan ile zalimler ordusuna karşı nasıl yürüdüğü ve savaştığı cesaretini örnek olarak göstermekteydi (Gelvin, 2016: 360-361).

Şah dönemi İran devlet kimliği, laik ve Batıya yakın bir görünüm elde ederken, 1979 İran Devrimi sonrasında din ve mezhep unsuru İran dış politika ve devletin en belirleyici tarafı olmuştur. Devrim öncesi Batılı ülkeler ile oldukça iyi ilişkilere sahip olan İran devrim sonrasında değişen devlet kimliği ile de uygun bir şekilde Batı ile ters düşüp hatta çatışmaya başlamıştır (Bozdağlıoğlu, 2003: 29). İran'ın Şah döneminde bölgede Batı çıkar ve değerlerinin temsilcisi olması devrim sonrasında Şii-İslami değerler ve politikaların mümessili olmasını değiştirmiştir. İran-İrak Savaşının sonu ve Humeyni'nin vefatına kadar İran devrim ihracı girişimine karşı körfez ülkeleri İran'dan kendi istikrar ve rejimlerinin devamı noktasından tehdit algılamıştır. Humeyni'den sonra Rafsancani gibi pragmatik ve reformcu bir yapıya sahip bir liderin gelmesi körfez ülkelerini de bir nebze olsun rahatlatmıştır

Humeyni'nin ölümünden sonra yerine Cumhurbaşkanı Ali Hamaney Devrim Rehberi olarak göreve getirilmiştir. Haşimi

Rafsanjani ise boşalan cumhurbaşkanlığı görevine getirilmiştir (Korkmaz, 2015: 105). Humeyni sonrası İran'da üç temel yönelim ortaya çıkmıştır. Bunlar yeni Rehber Ali Hamaney ve çevresindeki alt gelir grubuna mensup muhafazakâr ve devrimin ilkelerinden taviz vermek istemeyen gruptur. İkincisi ise zengin tüccar ve toprak sahipleri aynı zamanda bürokraside de oldukça fazla bulunan küresel ekonomiye entegrasyonu öne süren, liberal muhafazakâr eğilimli pragmatistler dir. Üçüncü olarak ise İran devrimi ve değerlerini savunmak ile birlikte uluslararası toplumda normalleşme, çok yönlü ilişkiler ve daha fazla özgürlüğü savunan ılımlılar/reformistler yer alır (Gürakar, 2012: 316).

Sonuç

Çalışmamız modern İran devlet kimliğinin evriminde geçirdiği süreçler ile ilgili olarak alternatif konstrüktivist bir bakış açısı sunmaya çalışmıştır. Özellikle 20. yüzyılda İran devlet yapısının çözülmesi ile birlikte Kaçarlar'ın ordu ve askerî yapısı bozulması, adalet sisteminin dağılması ve ulemanın giderek merkezî yönetimden bağımsız davranması Kaçarların yıkılma sürecini hızlandırmıştır. Kaçar otoritesinin Tahran dışarısına çok çıkmaması ile İran'da ki aşiretler otonomilerini daha da güçlendirmiş Rusya ve İngiltere'ye karşı kaybedilen savaşlar neticesinde ise ülke parçalanarak sınırları içerisinde büyük toprak parçaları kaybedilmiştir. Bu da İranlıların ulusal gururunun kırılmasına da ve uzun yıllar sürecek sosyopolitik sonuçlar vermesine neden olmuştur. Yabancı devletlere verilen ekonomik ve siyasal tavizler ile Kaçarlar büyük bir çöküntüye uğramışlardır.

1921'de İngiltere'nin desteği ile Kaçarları ortadan kaldırarak kendi hanedanlığını inşa eden Rıza Şah'ın yeni inşa edeceği devletin kimliğinde çalışmamızda gösterildiği gibi Kaçarların başarısızlıkları ve merkezi iradeyi güçlendirememeleri oldukça büyük rol oynamıştır. Rıza Şah ise kendi otoritesini Kaçar karşıtlığı ve Kaçarların zayıflamasına neden olan bütün içsel faktörler din ve ulama karşıtlığı dahil karşı söylemlerinde bina etmiştir. Bunun ile birlikte Şah, güçlü

ve merkezi bir ordu kurmak için farklı kanallardan silahlanma ve askeri eğitime önem vermiştir. Tahran'dan uzak yaşayan aşiretler ikna edilerek veya çoğu zaman zorla şehirlere yerleşik hayata geçirilmeye çalışmış, Fars etnik unsuru ana akım ve hegemon üst kimlik kabul edilerek İran'daki diğer mahallî dillerin etkisi azaltılmaya çalışmıştır. Şah aynı zamanda ümmet ve Şii eksenli mezhep politikalarından ziyade İran sınırları merkezli coğrafi bir milliyetçiliği tesis etmeye çalışmıştır.

İran halkı için I. ve II. Dünya Savaşı'nda işgale uğraması ve 1953 Musaddık Darbesi ile İran'ın tekrar dış güçlerin kontrolüne girmesi, Ak Devrim uygulamaları ve toprak reformunun istenildiği gibi netice vermemesi, Şah'ın Amerika ve İsrail ile yakın ilişkilere sahip olması, Filistin sorununa ilgisizliği, hızla artan işsizlik ve enflasyon Şah'ın muhafazakâr kesim ve solcular tarafından hedef haline getirilmesine yol açmıştır. Humeyni'nin Necef'te sürgünde yazdığı devrimci fikirler içeren kitap ve makaleleri, dağılmış İran muhalefeti ve ulemasını Şah karşıtlığı ortak paydasında bir araya getirmek için önemli bir iksir olmuştur. Ayrıca İran'da artan insan hakları ihlali ve sol akımların giderek güçlenmesi İran'ın en önemli müttefiki olan ABD'yi de tedirgin etmiş ve Şah'ı doğrudan eleştirmesi neticesinde İran'da 2500 yıllık monarşinin sonunu getirmiştir. Şah'tan farklı olarak devrimciler, otoritesinin meşruluğunu sağlamak ve halkın gücünü de kendi yanlarında hissetmek için devrimden bir yıl sonra referandum yaparak ülkenin ismini İran İslam Cumhuriyeti olarak değiştirmiştir.

Humeyni'nin karizmatik liderliğinde devrimin önemli siyasi hedeflerinin başarıldığı İran'da Humeyni sonrasında sekiz yıl süren İran-İrak Savaşının ekonomik, siyasi ve sosyal etkilerini gidermek amacı ile devrimin ana düsturlarından taviz vermeden pragmatik bir şekilde İran çevresindeki ilkeler ile bozulan ilişkiler yeniden tesis edilmeye çalışmıştır. Reformistler ise İran devrim ve ilkelerinin büyük ve önemli bir kısmının revize edilmesi gerektiği ve İran'ın uluslararası topluma entegre olarak vatandaşlarına daha fazla özgürlük alanı açmalarını savunarak devrimci devlet kimliğini sınır-

landırmaya çalışmıştır. Soğuk Savaş'ın sonunda İran iç siyasetinde mufazakâr, pragmatist ve reformcular arasında mücadele devam ederken İran devlet kimliği de tarafların sistemdeki gücüne oranla ve Rehberlik makamının sınırlandırmaları ile değişim göstermektedir.

Kaynakça

- Abrahamian, E. (2008). *A History of Modern Iran*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Adıbelli, B. (2017). *Pax Persica: İran Jeopolitiği*. İstanbul: IQ Yayınları.
- Adıbelli, B. (2012). "İran Dış Politikasında İdeolojik ve Jeopolitik Dönüşüm", *Doğu-Batı Yol Ayrımında İran*. B. Adıbelli (Ed.). İstanbul: Bilim+Gönül Yayınları.
- Afkhami, G. R. (2009). *The Life and Times of the Shah*. London: University of California Press.
- Akhavi, Ş. (2012). *Ortadoğu'da Laik ve Kutsal Politikalar*. (Çev. M. Topal). İstanbul: Asur Yayınları.
- Albayrak, D. Ö. (2014). "İran Ekonomisinin Tarihi Gelişimi ve Bugünkü Yapısı". *İran: Değişen İç Dinamikler ve Türkiye-İran İlişkileri*. Ed. Soyalp Tamçelik. Ankara: Gazi Kitabevi.
- Alemdari, C. M. (2009). "İran'da Kimlik, Tarih ve Anlatı", *İran Ulusal Kimlik İnşası*. H. Ahmedî (Ed.). (Çev. H. Uygur), İstanbul: Küre Yayınları.
- Amineh, M. P. ve Eisenstadt, S. N. (2007). "The Iranian Revolution: The Multiple Contexts of the Iranian Revolution". *The Greater Middle East in Global Politics*. M. P. Amineh (Ed.). Danvers: Brill NV.
- Arı, T. (2017). *Geçmişten Günümüze Orta Doğu*. Cilt 2. Bursa: Alfa Yayınları.
- Arjomand, Said Amir (1988). *The Turban for the Crown: The Islamic Revolution in Iran*. Oxford: Oxford University Press.
- Atabaki, T. (2012). "Türkiye ve İran'da Hilafet, Ulema ve Cumhuriyetçilik", *Türkiye ve İran'da Otoriter Modernleşme Atatürk ve Rıza Şah Dönemi*. T. Atabaki ve E. J. Zürcher (Der.). (Çev. Özgür Bircan). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Beşiriyiye, H. (2009). "İran'da Siyasal İdeoloji ve Toplumsal Kimlik". *İran Ulusal Kimlik İnşası*, H. Ahmedî (Ed.). (Çev. H. Uygur). İstanbul: Küre Yayınları.

- Bozan, Y. (2007). *Lübnan'daki İran Hizbullah*. İstanbul: Siyah Beyaz Kitap.
- Bozarslan, H. (2015). *Ortadoğu: Bir Şiddet Tarihi*. 4. Baskı. (Çev. A. Berktaş) İstanbul: İletişim Yayınları.
- Bozdağlıoğlu, Y. (2003). *Turkish Foreign Policy and Turkish Identity*. New York: Routledge.
- Brown, C. (2000). *Religion and State The Muslim Approach to Politics*. New York: Columbia University Press.
- Caner, C. (2012). "İran'da Devletin Tarihi: Başlangıçtan İslam Devrimine Teorik ve Devrimsel Bir Analiz". *Doğu-Batı Yol Ayrımında İran*. B. Adıbelli (Ed.). İstanbul: Bilim+Gönül Yayınları.
- Chebabi, H. (2012). "Türkiye ve İran'da Erkekler İçin Kıyafet Kanunları". *Türkiye ve İran'da Otoriter Modernleşme Atatürk ve Rıza Şah Dönemi*. T. Atabaki ve E. J. Zürcher (Der.). (Çev. Ö. Bircan) İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Cleveland, W. (2008). *Modern Ortadoğu Tarihi*. (Çev. M. Harmancı) İstanbul: Agora Yayınevi.
- Cronin, S. (2012). "İran'da Ordu, Sivil Toplum ve Devlet: 1921-1926". *Türkiye ve İran'da Otoriter Modernleşme Atatürk ve Rıza Şah Dönemi*. T. Atabaki ve E. J. Zürcher (Der.). (Çev. Ö. Bircan) İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Çıtak, E. (2014). "İran İslam Cumhuriyeti'nin Dış Politika Aracı Olarak Enerji Politikası". *İran: Değişen İç Dinamikler ve Türkiye-İran İlişkileri*. S. Tamçelik (Ed.). Ankara: Gazi Kitabevi.
- Dabashi, H. (2008). *İran: Ketlenmiş Halk*. (Çev. E. Ayhan) İstanbul: Metis Yayınları.
- Dedeoğlu, B. (2008). "11 Eylül Öncesi ve Sonrasıyla ABD-İran İlişkileri". *Ortadoğu'da Güç Savaşları Hedef Neden İran?*. M. Tuncel (Ed.). İstanbul: Etkileşim Yayınları.
- Demirtaş, B. (2014). "İnşacılık", *Uluslararası İlişkilere Giriş*. Ş. Kardaş ve A. Balcı (Ed.). 3. Baskı. İstanbul: Küre Yayınları.
- Djalili, M. R. ve Kellner, T. (2017). *100 Soruda İran*. (Çev. R. Üzmen) İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.
- Doğan, H. (2014). "İran Siyasi Tarihi". *İran: Değişen İç Dinamikler ve Türkiye-İran İlişkileri*, S. Tamçelik (Ed.). Ankara: Gazi Kitabevi.
- Erdoğan, H. (2008). *Büyük Pers Düşüncesinden Zülfikar'ın Yumruğuna İran*. İstanbul: IQ Yayınları.
- Fattah, M. A. (2013). "Islam and Politics in the Middle East". *Islam and Politics*. J. Esposito and E. el-din Shahin (Ed.). New York: Oxford University Press.

- Fekri, A. A. (2011). *Tarihsel Gelişim Sürecinde İran Devrimi*. İstanbul: Mızrak Yayınları.
- Garthwaite, G. R. (2016). *İran Tarihi*. (Çev. F. Aytuna). İstanbul: İnkılap Kitabevi.
- Gelvin, J. L. (2016). *Modern Ortadoğu Tarihi*. İstanbul: Timaş Yayınları.
- Gündoğan, Ü. (2010). *İran ve Orta Doğu*. 2. Baskı. Ankara: Adres Yayınları.
- Gürakar, T. (2012). "Bir Toplumsal Hareketin Anatomisi: İran Yeşil Hareketi". *Doğu-Batı Yol Ayrımında İran*. B. Adıbelli (Ed.). İstanbul: Bilim+Gönül Yayınları.
- Hafeziniya, M. R. (2017). *İran Jeopolitiği ve Siyasi Coğrafyası*. (Çev. K. Dilek). Ankara: İraniyat Yayınları.
- Halliday, F. (2008). *Ortadoğu Hakkında 100 Mit*. (Çev. C. Cemgil). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Hirst, D. (2015). *Küçük Devletlerden Sakının: Lübnan Ortadoğu'nun Savaş Alanı*. (Çev. T. Demirtaş ve diğerleri). İstanbul: Matbuat Yayınevi.
- Hüseyin, A. (2009). *İran'da Devrim ve Karşı Devrim*. 3. Baskı. (Çev. T. Cevdet). İstanbul: Pınar Yayınları.
- Izzeti, İ. (2005). *İran ve Bölge Jeopolitiği*. (Çev. H. Uygur). İstanbul: Küre Yayınları.
- Keskin, A. (2008). "Şii Jeopolitiği ve İran". *Ortadoğu'da Güç Savaşları Hedef Neden İran?*. M. Tuncel (Ed.). İstanbul: Etkileşim Yayınları.
- Keynoush, Banafsheh, *Saudi Arabia and Iran Friends or Foes?*, Palgrave Macmillan, London, 2016
- Khosrokhavar, F. ve Roy, O. (2013). *İran: Bir Devrimin Tükenişi*. 2. Baskı. (Çev. İ. Yerguz). İstanbul: Metis Yayınları.
- Korkmaz, Y. (2015). *İran-Suriye Bölgesel İttifakı*. İstanbul: Matbuat Yayınları.
- Lee, R. D. (2014). *Religion and Politics in the Middle East: Identity, Ideology, Institutions and Attitudes*. 2. Baskı, Boulder: Westview Press.
- Lewis, B. (1995). *The Middle East*. New York: Scribner Press.
- Maalouf, A. (2017). *Ölümcül Kimlikler*. 43. Baskı. (Çev. A. Bora). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Mahdavi, M. (2013). "Ayatollah Khomeini". *Islam and Politics*. Ed. J. Esposito ve E. Shahin. New York: Oxford University Press.
- Marschall, C. (2003). *Iran's Persian Gulf Policy From Khomeini to Khatami*. London: Rotledge Curzon.
- Nia, M. M. ve Seifi, A. (2015). "The Ideational Nature of Iranian-Saudi Interactions". *Iranian Review of Foreign Affairs*, 5(4): 91-117.

- Oktav, Ö.Z. (2011). *Basra Körfezi'nin Değişen Dinamikleri*. İstanbul: Beta Yayıncılık.
- Popp, R. (2011). "An application of modernization theory during the Cold War? The case of Pahlavi Iran". *The International History Review*, 30(1): 76-98.
- Price, R. ve Reus-Smit, C. (1998). "Dangerous Liaisons? Critical International Theory and Constructivism". *European Journal of International Relations*, 4(3): 259-294.
- Rumelili, B. (2014). "İnşacılık/Konstruktivizm". *Küresel Siyasete Giriş: Uluslararası İlişkilerde Kavramlar, Teoriler, Süreçler*. E. Balta (Ed.). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Sander, O. (2009). *Siyasi Tarih 1918-1994*. 18. Baskı. Ankara: İmge Yayınevi.
- Sarı, İ. (2015). "1979 Devrim Sonrası İran'ın Rejim Paradigması ve Dış Politika Yönelimleri". *Türkiye Ortadoğu Araştırmaları Dergisi*, 2(1): 95-135.
- Sinkaya, B. (2011). "İran İslam Cumhuriyeti'nde Siyasal Yapı ve Yönetim". *Ortadoğu Siyasetinde İran*. T. Yılmaz ve M. Şahin (Ed.). Ankara: Barış Kitap.
- Şen, G. (2016). *Devrimden Günümüze İran'ın ABD Politikası*. Ankara: ODTÜ Yayıncılık.
- Taheri, A. (1990). *Kanlı Terörün İçyüzü Hizbullah*. (Çev. H. Bila). İstanbul: Sel Yayıncılık.
- Wendt, A. (1996). "Identity and Structural Change in International Politics". *The Return of Culture and Identity in IR Theory*. Ed. Y. Lapid and F. Kratochwill. London: Lynne Rienner Publishers.
- Wendt, A. (2016). *Uluslararası Siyasetin Sosyal Teorisi*. (Çev. H.S. Ertem ve S.G.I. Öner). 2. Baskı. İstanbul: Küre Yayınları.
- Yeğin, A. (2013). *İran Siyasetini Anlama Klavuzu*. Ankara: Seta Yayınları.
- Zirinsky, M. P. (1992). "Imperial Power and Dictatorship: Britain and the Rise of Reza Shah, 1921-1926". *International Journal of Middle East Studies*, 24(4): 639-663.